

Podijeljeno pamćenje. Istarski egzodus u urbanom prostoru Trsta*

ROBERTA ALTIN

Dipartimento di studi umanistici, Università degli studi di Trieste, Italia
raltin@units.it

NATKA BADURINA

Dipartimento di lingue e letterature, comunicazione, formazione e società,
Università degli studi di Udine, Italia
natka.badurina@uniud.it

“Istarski egzodus”, iseljavanje oko 250 tisuća ljudi, mahom Talijana, iz Istre, Rijeke i Dalmacije u Italiju (pretežno u Trst) nakon Drugoga svjetskog rata, od tada do danas u talijanskom je kulturnom prostoru prošao različite faze pamćenja. Do devedesetih godina XX. stoljeća postojao je u sjećanjima samih ezula, u pretežno lokalnoj historiografiji te u popularnom tisku. Nakon devedesetih postao je dijelom talijanskoga nacionalnog pamćenja i sveprisutnom temom na državnoj razini. Članak se bavi sadašnjim stanjem pamćenja egzodusa analizom odabranih mjesta pamćenja i kulturnih događaja u Trstu radi razumijevanja procesa konstrukcije identiteta utemeljenog na migracijskom iskustvu te razloga zbog kojih u ovom pograničnom području još uvijek nije ostvareno zajedničko pamćenje.

Ključne riječi: “istarski egzodus”; Trst; mjesta pamćenja; Muzej istarske, riječke i dalmatinske civilizacije; Skladište broj 18 u Trstu; fojbe; politika straha

Ovaj se članak bavi talijanskim pamćenjem iseljeničkoga vala pretkraj i nakon Drugoga svjetskog rata, u kojem je 250 tisuća ljudi napustilo Istru, Rijeku i Dalmaciju. Budući da su izbjeglice bili većinom Talijani, i budući da su napuštali područja koja su između dva svjetska rata pripadala fašističkoj

* Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-06-2016-2463 (Naracije straha: od starih zapisa do nove usmenosti). Izvorno je pisan na engleskom, pod naslovom “Divided memories. Istrian exodus in the urban space of Trieste”. Engleska je verzija u postupku objavljivanja u zborniku *Mobility in Text. Text in Mobility*, drugom dijelu tematske serije: Tatjana Kuharenoka, Irina Novikova, Ivars Orehovs, ur., *Memory. Identity. Culture* (Riga: University of Latvia Press).

Italiji, a nakon rata bila priključena socijalističkoj Jugoslaviji, taj se događaj može promatrati u okviru širega europskog fenomena migracija čiji je cilj bilo usklađivanje etničkoga sastava stanovništva s novim poslijeratnim granicama.¹ Nove su vlade te migracije ponekad nevoljko dopuštale, a često i same poticale ili planirale. Pamćenje poslijeratnih europskih kretanja bilo je često u neskladu sa službenim nacionalnim povijesnim naracijama i s poslijeratnom političkom ravnotežom, pa su ga povijesna istraživanja uglavnom ignorirala.² “Tršćanska kriza”, lokalni produžetak Drugoga svjetskog rata koji je zaključen 1954. (a konačno tek 1975.), na najvišim razinama smatrala se primjerom uspješne diplomatske operacije u interesu mira,³ a s druge su se strane “povijest odozdo” i pamćenje istarskih izbjeglica (tzv. ezula, prema tal. *esuli*) sve do osamdesetih godina pojavljivali samo u popularnim publikacijama i ezulskim krugovima. U posljednjih trideset godina, međutim, svjedočimo znatnom porastu različite komemorativne građe: znanstvenih i popularnih publikacija, spomenika i spomeničkih rituala, umjetničkih obrada i sl., a sve je to popraćeno opsežnom medijskom pozornosti. Godine 2004. talijanski je parlament proglasio 10. veljače Danom spomena (*Giorno del ricordo*). U Trstu je 2013. postavljena kazališna predstava pod nazivom “Skladište br. 18” (*Magazzino 18*), a 2015. ustanovljen Muzej istarske, riječke i dalmatinske civilizacije (*Museo della civiltà istriana, fiumana e dalmata*). Takve su prorade pamćenja “istarskoga egzodusa” odigrale ključnu ulogu u konstrukciji identiteta ne samo nekadašnjih migranata i njihovih potomaka nego i mnogih drugih talijanskih građana toga pograničnog područja. Taj je identitet utemeljen na traumi izgubljenoga zavičaja, na dubokoj cezuri u izbjegličkim životima, na idealizaciji života prije nje te na predodžbi sebe samih kao nepriznatih žrtava povijesti.

Antropologinja Lisa H. Malkki upozorila je na to da apstraktni govor o izbjeglicama kao žrtvama iznad politike i povijesti u krajnjem obliku dehumanizira i izbjeglice i njihovu okolinu.⁴ Slijedom toga naputka, u ovom ćemo radu promatrati pamćenje “istarskoga egzodusa” kao skup mjesta na kojima se historiografija, javna povijest, politika i kolektivno pamćenje isprepleću te jedni na druge utječu. Naš se pristup temelji na studijama pamćenja i naslje-

¹ Usp. Marica Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija u “novim poređcima”* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014); Marina Cattaruzza, Marco Dogo, Raoul Pupo, ur., *Esodi. Trasferimenti forzati di popolazioni nel Novecento europeo* (Napoli: ESI-IRCI, 2000). Kako je primijetila Lisa H. Malkki, razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata obilježila su ne samo masovna kretanja stanovništva nego i standardizacija postupaka kojima se tim kretanjima upravljalo (npr. osnivanje izbjegličkih kampova) te uspostavljanje “izbjeglice” kao posebne društvene kategorije. Lisa H. Malkki, “Refugees and Exile: From ‘Refugee Studies’ to the National Order of Things”, *Annual Review of Anthropology* (1995), br. 24: 497.

² Philip Marfleet, “Displacements of Memory”, *Refuge* 32 (2016), br. 1: 7; Patrizia Audenino, *La casa perduta: la memoria dei profughi nell’Europa del Novecento* (Roma: Carocci, 2015); Alaida Asman, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, prev. Drinka Gojković (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011), 235.

³ Pamela Ballinger, *History in exile. Memory and Identity at the Borders of the Balkans* (Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2003), 78.

⁴ Malkki, “Refugees”, 518.

da kao dinamičnoga procesa te identiteta kao konstrukcije u interetničkom kontekstu,⁵ a cilj mu je razumjeti kako kolektivno pamćenje djeluje u lokalnoj zajednici raseljenih ljudi. Nije nam namjera ustanoviti nove povijesne činjenice niti ponuditi nove interpretacije složenih i sukobljenih političkih povijesti. Zanima nas pamćenje i suvremena identitetska politika istarskih ezula, i to u kontekstu širega europskog fenomena “manije pamćenja” (engl. *memory mania*), muzealizacije, nostalgije i industrije nasljeđa kako ih je opisala Sharon Macdonald u svojem djelu *Memorylands*.⁶

Nekoliko natuknica o povijesnom kontekstu

Do 1918. Trst, Istra, Rijeka i Dalmacija bili su dio Austro-Ugarske Monarhije, a stanovništvo tih područja činili su pretežno Talijani, Hrvati i Slovenci. Svaka je od tih etničkih skupina polovinom XIX. stoljeća počela tražiti svoja nacionalna prava. Nacionalne su elite bile zaokupljene stvaranjem etnocentričnih naracija te su nastojale odrediti čvrste granice među zajednicama, utemeljene uglavnom na njihovim jezicima, pri čemu su neizbježno ignorirale višejezičnost i fluidnost lokalnih identiteta tipične za pogranična područja.⁷ U tim su naracijama zajednice definirane kao savršeno homogene i duboko ukorijenjene na svojem tlu. Svaka je nacionalna naracija, u želji da prikaže vlastitu zajednicu kao autohtonu, isključivala druge i prikazivala ih kao one koji su “došli poslije”. Na talijanskoj se strani ta identitetska pripovijest gradila na temeljnim idejama talijanskoga narodnog pokreta (*Risorgimento*), a urodila je političkom idejom iredentizma, koji je zahtijevao povratak odnosno priključenje talijanskoj matiči domovini “neiskupljenih”, odnosno neoslobođenih nacionalnih područja, među kojima su bile i Istra, Rijeka i Dalmacija. To je priključenje trebalo biti konačno ostvarenje političkoga ujedinjenja talijanske države.

Spomenuta su područja (Trst, Istra, Rijeka, dijelovi Dalmacije) nakon Prvoga svjetskog rata uistinu okupirana i zatim priključena Italiji. Promjena političke granice bila je uzrokom iseljeničkih valova u oba smjera: Talijani koji su živjeli u dijelovima Dalmacije koji su pripojeni Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca selili su se u Italiju,⁸ a iseljavanje Slovenaca i Hrvata iz područja

⁵ Sharon Macdonald, *Memorylands. Heritage and Identity in Europe Today* (London; New York: Routledge, 2013); Michael Herzfeld, *Cultural Intimacy. Social Poetics in the Nation State* (Oxford: Routledge, 1997); Paul Connerton, *Kako se društva sjećaju*, prev. Zdravko Židovec (Zagreb: Antibarbarus, 2004); David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985); Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia* (New York: Basic Books, 2001).

⁶ Macdonald, *Memorylands*, 3.

⁷ Pieter M. Judson, *Guardians of the Nation. Activists on the language frontiers of Imperial Austria* (Cambridge; London: Harvard University Press, 2006).

⁸ Ova se migracija ponekad prikazuje kao anticipacija “istarskoga egzodusa” nakon Drugoga svjetskog rata, no pritom se oba procesa svode na njihove etničke aspekte te se zanemaruju odlučujući politički i ideološki čimbenici iz razdoblja između dva svjetska rata. Ballinger, *History*, 67-72.

pripojenih Italiji trajalo je sve do Drugoga svjetskog rata i dostiglo brojku od oko sto tisuća ljudi.⁹ Migracija slavenskoga stanovništva iz Italije u Jugoslaviju pojačana je nakon dolaska fašista na vlast, zbog fašističke represivne politike prema netalijanskom stanovništvu. Tijekom talijanske okupacije jugoslavenskoga teritorija (1941. – 1943.) diskriminacija i progon zaoštreni su do krajnosti, uključujući osnivanje koncentracijskih logora za Slovence i Hrvate.¹⁰

U tim je područjima jugoslavenska Komunistička partija bila apsolutno dominantna u pokretu otpora protiv fašizma, kojem su se pridružili ne samo Hrvati i Slovenci nego i brojni Talijani. Uz ideološke i klasne ciljeve, antifašistički je pokret imao i jasne teritorijalne ambicije za priključenje Istre budućoj socijalističkoj Jugoslaviji. Nakon kapitulacije Italije 1943. jugoslavenska partizanska vojska nakratko je preuzela kontrolu nad Istrom prije nego što su je okupirali Nijemci. U tom su razdoblju – od oko mjesec dana – partizani počinili nasilna osvetnička djela protiv pripadnika talijanskoga stanovništva, motivirana njihovom stvarnom ili pretpostavljenom kolaboracijom s fašističkim režimom. Procjenjuje se da je ubijeno oko sedamsto ljudi, od kojih su neki bačeni u kraške jame, ili fojbe, kako se taj širi geološki fenomen zove na talijanskom dijalektu toga područja. Kako termin *foibe* nije dio standardnoga talijanskog jezika, ubrzo je kao lokalna specifičnost vezan upravo za nasilje počinjeno u tom kraju te je za talijansko stanovništvo postao moćnim simbolom politike zastrašivanja, otvorenih grobova i beskrajnoga žalovanja¹¹.

Nakon oslobođenja od njemačke okupacije 1945., novouspostavljena jugoslavenska vlast imala je ambigvitetan odnos prema talijanskom stanovništvu Istre: Talijanima su bila zajamčena manjinska prava, no ujedno su nosili teret sumnje da su “neprijatelji naroda”. Insinuirana krivnja urodila je novim epizodama nasilja, kao što su arbitrarna ubojstva (ponovno vezana za fojbe) te do danas nerazjašnjen pokolj na plaži Vergarola u Puli u ljeto 1946., kada su zaostale bombe iz Drugoga svjetskog rata eksplodirale tijekom talijanske sportske manifestacije. Broj žrtava toga poluorganiziranog nasilja raznih oblika narastao je na dvije do četiri tisuće;¹² povjesničari ga definiraju kao prijelaz od revolucionarnoga komunističkog otpora k državnom nasilju.¹³ Pojedinačni i masovni traumatski događaji urodili su atmosferom straha, što će postati

⁹ Za detaljnu analizu toga egzodusa vidi: Marino Manin, ur., *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata 1918. – 1943.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001).

¹⁰ Costantino Di Sante, ur., *Italiani senza onore. I crimini in Jugoslavia e i processi negati (1941-1951)* (Verona: Ombrecorte, 2005); Carlo Spartaco Capogreco, *I campi del Duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940-1943)* (Torino: Einaudi, 2004); Narcisa Lengel-Krizman, “Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)”, *Povijesni prilozi* 2 (1983), br. 1: 247-283.

¹¹ Ovo simboličko shvaćanje fojbi u temelju je “politike potiskivanja” (engl. *politics of submersion*) kako ju definira Ballinger (*History*, 129-131): potiskivanja u doslovnom smislu podzemnoga prostora te, metaforički, u smislu prešućene povijesti i zakopanog pamćenja.

¹² Franko Dota, *Zaračeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre* (Zagreb: Srednja Europa, 2010), 12.

¹³ “Rapporti tra italiani e sloveni dal 1880 al 1956. Relazione della Commissione storico-culturale italo-slovena”, *Slovit. Sloveni in Italia* 3 (2001), br. 7-8: 31.

glavnim razlogom talijanske emigracije. Želimo li to stanje definirati današnjim pojmom “politike straha”, uz poluorganizirano zastrašivanje koje je provodio jugoslavenski režim moramo uzeti u obzir i upotrebu masovnih medija u propagandne svrhe, u čemu je bitnu ulogu imao talijanski tisak. Naime, u njemu su partizanski zločini simbolički i uopćeno prikazivani motivom fojbi, premda je tek manji dio žrtava stradao na taj način.¹⁴ Terminom *foibe* koristilo se već 1943. u propagandi protiv jugoslavenskih antifašista koju su vodili salski fašisti uz pomoć njemačkih okupatora.¹⁵ Važno je zamijetiti da je u toj upotrebi pojam uvijek podrazumijevao jasnu etničku razliku između Talijana i “Slavena” (tal. *Slavi*). To općenito ime za Slovence, Hrvate i Srbe demonstrativno je ignoriralo njihove međusobne razlike te krijevalo netočno shvaćanje sukoba kao isključivo *etničkoga*, i kao prijetnju istrebljenja “talijanskosti” (tal. *italianità*) čitave regije. U konačnici, ono je služilo i kao aluzija na globalnu rusku komunističku prijetnju, promovirajući jednadžbu Slaven = komunist/boljševik = okrutni zločinac.¹⁶

Čistke političkih oponenta koje je provodila nova jugoslavenska vlast i njezin autoritativni nastup, te strah od fojbi kakve su prikazane u talijanskoj antijugoslavenskoj propagandi bili su zasigurno među glavnim razlozima za migraciju istarskih Talijana. Drugi su razlozi mogli biti njihovo odbijanje nove klasne i nacionalne hijerarhije (nagli obrat uloga koji je morao biti ponižavajući za talijansku populaciju kojoj je za čitave fašističke vladavine sugeriran osjećaj superiornosti¹⁷), nepovjerenje u socijalistički sustav, neslaganje s uki-

¹⁴ Tršćanski povjesničari Raoul Pupo i Roberto Spazzali dali su pregled korištenja termina *foibe* u historiografiji od početka do danas te zaključili da je njegova rasprostranjenost i popularnost tolika da ga je, i uza svu svijest da se radi o veoma nepreciznom pojmu, danas nemoguće isključiti iz uporabe. Dva povjesničara ipak smatraju da bi, s obzirom na tu nepreciznost, bilo dobro da ga se koristi u simboličkom, a ne u doslovnom smislu. No ta nas preporuka samo naizgled rješava opasnosti manipulativnoga korištenja pojma fojbi, jer njihovo simboličko značenje, prema dvojici autora, uključuje “sve žrtve represije, bez obzira na to gdje su i kako stradale”, što, dakako, može dovesti do znatnih nesporazuma. Raoul Pupo, Roberto Spazzali, *Foibe* (Milano: Mondadori, 2003), 4-5.

¹⁵ Roberto Spazzali, *Foibe. Un dibattito ancora aperto* (Gorizia: Lega nazionale, 1990), 145-149.

¹⁶ O talijanskom antislavenstvu kao obliku rasizma vidi: Enzo Collotti, “Sul razzismo anti-slavo”, u: *Nel nome della razza. Il razzismo nella storia d'Italia 1870-1945*, ur. Alberto Burgio (Bologna: Il Mulino, 1999), 33-61; Marta Verginella, “Antislavismo, razzismo di frontiera?”, *Aut Aut* (2011), br. 349: 30-49. Metaforička i ideološka upotreba termina fojbe predmet je psihoanalitičke analize u radu grupe autora: Luisa Accati, Renate Cogoy, ur., *Das Unheimliche in der Geschichte. Die Foibe. Beiträge zur Psychopathologie historischer Rezeption* (Berlin: Trafo, 2007), vidi osobito uvod Renate Cogoy, str. 9-23. Autori toga zbornika polaze od načina na koji je Otto Fenichel upotrijebio Freudov termin *Unheimliche* (tj. nešto domaće što postaje uznemirujuće strano) za tumačenje antisemitizma kao projektivne zablude o pretpostavljenoj drugosti Židova. Taj teorijski okvir omogućava autorima da u okviru diskursa o fojbama detektiraju rasizam protiv “Slavena”.

¹⁷ Dio je toga osjećaja superiornosti i opreka talijanske kulture u gradovima naspram slaven-ske (ne)kulture na selima, oslonjena na temeljan i često zlorabljivan antropološki binom selograd, ali i na razlikovanje povijesnih i nepovijesnih naroda. S dalekim korijenima u “karakteru mletačke dominacije na Jadranu”, ovaj se topos utvrdio u talijanskoj militantnoj i iredentističkoj historiografiji s početka XX. stoljeća, afirmirao u fašizmu preko nerazdvojnoga spoja kulture i imperijalizma te ustalio i u poslijeratnoj talijanskoj historiografiji kao samorazumljiv inter-

danjem privatnoga vlasništva, nezaposlenost, siromaštvo, nada u bolju budućnost na Zapadu. Između 1943. i 1956. u nekoliko migrantskih valova vezanih za ratna zbivanja (kapitulacija Italije, savezničko bombardiranje Zadra) i za različite faze poslijeratne diplomatske borbe oko granice (Pariški mirovni ugovor 1947., Londonski memorandum 1954.) veliki dio talijanskoga stanovništva Istre, Rijeke i Dalmacije iselio se u Italiju.¹⁸ Trećina migranata zaustavila se na prvom odredištu – u Trstu, ostavljajući vidljive tragove u njegovoj demografiji, kulturi i urbanom prostoru.

Pamćenje “istarskoga egzodusa”

U početku talijanska javnost, isključimo li krugove samih ezula i popularni tisak desničarske orijentacije, nije bila osobito zainteresirana za čuvanje pamćenja o egzodusu. Iseljenički je val dobio to zvučno biblijsko ime u tisku, a poslije ga je preuzela i talijanska historiografija, no atmosfera hladnoga rata nije dopuštala dublju političku raspravu niti poticala historiografska istraživanja o toj temi. Od pedesetih je godina Jugoslavija prestala biti neprijateljska prijateljica i postala korisna nesvrstana država između dva bloka, protusovjetski saveznik, a uskoro i privlačan trgovački partner u brzom gospodarskom razvitku u šezdesetima. Migracijski val kao da je uspostavio stanovitu ravnotežu između zapadne i istočne jadranske obale: povećao je etničku homogenost, a imovinom koju su ezuli ostavili u Jugoslaviji koristilo se u diplomatskim pregovorima kao nadoknadom za materijalnu i moralnu štetu pretrpljenu tijekom fašističke okupacije (s kojom su ezuli često identificirani), što nije bila ugodna uspomena za talijansku poslijeratnu republiku, izgrađenu na antifašističkim temeljima.

S druge strane, imovina koju su ezuli mogli ponijeti – uglavnom skromni kućni predmeti – spremljena je u veliko skladište u tršćanskoj staroj luci, u iščekivanju da vlasnici dođu po nju jednom kada se smjeste u novi dom. Gotovo nitko od njih nije došao po svoje stvari, pa je skladište ležalo zaboravljeno sve do sedamdesetih godina. Napušteno skladište i relativna odsutnost teme egzodusa iz javnoga diskursa na nacionalnoj razini doprinijeli su, među ezulima, osjećaju da su njihove traume duboko zakopane, poput žrtava fojbi, i poput skrivenih arheoloških dokaza “ukorijenjenosti i autohtonosti talijanske

pretativni ključ međuetničkih odnosa u Julijskoj krajini. O toj temi iscrpno i kritički raspravlja Marta Verginella, “Il paradigma città/campagna e la rappresentazione dualistica di uno spazio multietnico”, *Contemporanea* 11 (2008), br. 4: 779-792.

¹⁸ Premda se većinom radilo o Talijanima, iseljavali su se i Hrvati i Slovenci; dio je Talijana pak ostao (nasuprot ezulima, oni su dobili ime *rimasti*, tj. “oni koji su ostali”). Kvantitativne procjene te migracije idu od minimalnih 200 tisuća do maksimalnih 350 tisuća, no ta se maksimalna brojka, kako bilježi Marina Cattaruzza, “pojavljuje u publicistici i memorijalističkoj organizaciji u dijaspori” te “nije potkrijepljena dovoljnom dokumentacijom”, pa se znanstvene procjene zadržavaju na broju od 250 tisuća. Marina Cattaruzza, “Lesodo istriano: questioni interpretative”, u: Cattaruzza, Dogo, Pupo, *Esodi*, 209.

populacije u Istri” od rimskoga doba. Kako je ovdje spomenuto, Pamela Ballinger takav je model pamćenja nazvala “politikom potiskivanja”.¹⁹

Prva važnija historiografska studija o egzodusu objavljena je tek 1980. godine.²⁰ Radi se o grupnom radu skupine talijanskih istraživača u kojem se događaj promatra u povijesnom kontekstu, najprije fašizma te zatim jugoslavenskoga nacionalizma i socijalističke revolucije, uz izbjegavanje samoviktimizacije.²¹ Od devedesetih nadalje objavljeno je mnoštvo radova, od temeljitih historiografskih istraživanja koja analiziraju stvarne i simboličke dimenzije događaja²² te usmenu povijest²³ do raznih popularnih i često manipulativnih oblika javne povijesti te brojnih knjiga sjećanja koje žale za izgubljenom “talijanskošću” regije. Kao odgovor na tu zagrišanu atmosferu 1993. osnovana je Talijansko-slovenska povijesna komisija, koja je nakon sedam godina rada objavila zajednički izvještaj o povijesti pograničnoga područja u XIX. i XX. stoljeću. Radi se o važnom pothvatu u stvaranju zajedničke povijesti koji, nažalost, nije pobudio dovoljno zanimanja niti naišao na širu uporabu u školama, kakva se priželjkivala.²⁴ U kasnim devedesetima “tršćanski kompleks” privukao je američku antropologinju Pamelu Ballinger, čija knjiga tumači ezulske strategije pamćenja i identiteta te pokazuje da hijerarhije koje je nametnuo fašistički režim – između Talijana i “Slavena”, između grada i sela – još uvijek postoje u njihovim sjećanjima kao “pravilan poredak između Boga i ljudi, mrtvih i živih, starih i mladih, muškaraca i žena”; odnos “tradicionalan” i stoga autentičan.²⁵ Ta sjećanja (kao uostalom i ona istarskih Talijana koji su ostali u Jugoslaviji) bila su “u dosluhu s državnom moći”, budući da su obje države na njih utjecale svojim nacionalnim političkim interesima.²⁶ Pamćenje i fizička prisutnost ezula u Trstu korišteni su, kako pokazuje Ballinger, u službenoj

¹⁹ Ballinger, *History*, 129.

²⁰ Cristiana Colummi et al., *Storia di un esodo. Istria 1945-1956* (Trieste: IRSML FVG, 1980). Ovom su zborniku prethodili radovi povjesničara poput Galliana Fogara i Giovannija Miccolija, koji su egzodus spominjali u širem okviru istarske povijesti.

²¹ Dota, *Zaračeno poraće*, 74.

²² Da spomenemo samo neke od njih: Spazzali, *Foibe*; Raoul Pupo, *Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio* (Milano: Rizzoli, 2005); Jože Pirjevec, *Foibe. Una storia d'Italia* (Torino: Einaudi, 2009).

²³ Gloria Nemeč, *Un paese perfetto. Storia e memoria di una comunità in esilio: Grisignana d'Istria 1930-1960* (Trieste; Gorizia: IRCI; LEG edizioni, 1998). Ista se autorica u nedavnom radu posvetila i zdravstvenoj dokumentaciji ezula hospitaliziranih u tršćanskoj psihijatrijskoj bolnici: Gloria Nemeč, *Dopo venuti a Trieste: storie di esuli giuliano-dalmati attraverso un manicomio di confine 1945-1970* (Trieste: Alfabeta Verlag, 2015).

²⁴ “Rapporti tra italiani e sloveni”, 9-38. Prema sudu Marte Verginelle, rad Komisije, unatoč hvalevrijednu trudu u približavanju suprotstavljenih viđenja, ipak je ostao pod utjecajem isključivo nacionalnih perspektiva te iznevjerio nade u začetak pisanja neke nove povijesti pograničnoga područja. Jedini pristup koji bi bio u stanju pojmiti isprepletene odnose i fluidne identitete tih krajeva bio bi onaj *zajedničke povijesti* (engl. *shared history*, fr. *histoire croisée*), još uvijek nepostojeći u radovima lokalnih povjesničara. Marta Verginella, “Zgodovinjene slovensko-italijanske meje in obmejnega prostora”, *Acta Histriae* 18 (2010), br. 1-2: 212.

²⁵ Ballinger, *History*, 186.

²⁶ *Isto*, 12.

politici koja je Trst preobrazila od hibridnoga mjesta, kakvo je bilo u svojoj povijesti, u čisto talijanski grad.²⁷

Unatoč znatnim postignućima historiografskih i antropoloških analiza, u devedesetima je, čini se, ipak prevagnula *politička* interpretacija egzodusa, nastala u kontekstu promjena na globalnoj političkoj sceni: lijeve političke stranke, zbunjene padom komunizma, pridružile su se optužbama komunističkih zločina, distancirajući se od partizanskoga pokreta na zadovoljstvo političke desnice.²⁸ U takvu je globalnom okviru pamćenje "istarskoga egzodusa" postalo dio širega interesa za prije prešućivane povijesne traume kao što su Katyn i Vinica²⁹. No, da bi sebe distancirali od jugoslavenskih partizana u Istri, talijanski ljevičarski političari morali su upozoriti na njihovu *etničku* različitost (pritom zaboravljajući da se mnogo istarskih Talijana pridružilo partizanima), što ih je dovelo do prethodno spomenutog toposa "barbarskoga Slavena". "Kraj povijesti" i prevladavajuća kritika "svih totalitarizama" bez distinkcija proizveli su privid zajedničke povijesti koji je brzo ovladao talijanskim pamćenjem "istarskoga egzodusa". Predstavnici talijanske ljevice i desnice upriličili su svečane zajedničke susrete posvećene egzodusu.³⁰ Slijedom toga, talijanska je vlada obnovila zahtjeve za povrat imovine, a komemoracije fojbi počele su privlačiti političare na nacionalnoj razini.³¹ Godine 2004. talijanski je parlament proglasio 10. veljače Danom sjećanja na egzodus i fojbe. Datum je odabran zbog toga što su na taj dan 1947. potpisani Pariški mirovni ugovori, čime je odaslana provokativna poruka neslaganja s diplomatskim rješenjem poslijeratnih granica. Nestanak ideološkoga kontrasta hladnoga rata i njegova transformacija u općenit govor o ljudskim pravima stvorili su okvir u kojem su ezuli mogli biti predstavljeni kao općenite žrtve nasilja režima i stoga apsolutne žrtve koje zaslužuju, poput Židova u holokaustu, apsolutno političko poštovanje.³² Etnički narativni okvir oduvijek je postojao u ezulskom pamćenju kao ostatak polarizacije koja je istarskoj populaciji nametnuta između dva rata, no nakon devedesetih godina on postaje službena interpretacija koju promovira talijanska država. U prethodnim je desetljećima fojbe simbolički i manipulativno iskorištavala desnica, a nakon 1989. uloge su zamijenjene i temu egzodusa preuzima ljevica. U svečanom govoru prilikom proslave Dana sjećanja na egzodus i fojbe 2007. tadašnji talijanski predsjednik Giorgio Napo-

²⁷ Isto, 28-33. Jednako se, s druge strane, dogodilo i sa sada homogeno slovenskom Istrom te homogeno hrvatskom Istrom, Rijekom i Dalmacijom. Vidi i: Marta Verginella, "Lesodo istriano nella storiografia slovena", u: Cattaruzza, Dogo, Pupo, *Esodi*, 269-277.

²⁸ Dota, *Zaraćeno poraće*, 40-50; Ballinger, *History*, 156-167.

²⁹ Usporedba je ovdje posuđena iz fašističkoga propagandnog članka iz 1943., citiranog u: Marta Verginella, "Geschichte und Gedächtnis. Die Foibe in der Praxis der Aushandlung der Grenzen zwischen Italien und Slowenien", u: Accati, Cogoy, *Das Unheimliche*, 59.

³⁰ Mnogo je kontroverzija izazvao susret Luciana Violantea i Gianfranca Finija u Trstu 1998. godine. Usp. Ballinger, *History*, 163-167.

³¹ Rat u bivšoj Jugoslaviji nesumnjivo je pogodio tom novom političkom trendu kao i korištenju pojma etničko čišćenje u vezi s talijanskim egzodusom. Vidi: Dota, *Zaraćeno poraće*, 45.

³² Guido Franzinetti, "The Rediscovery of the Istrian Foibe", *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas* (2006), br. 8: 89.

litano, nekada član talijanske Komunističke partije, govori o “pokretu mržnje i krvoločnog bijesa, slavenskog aneksionističkog plana koji je prevagnuo prije svega u mirovnom sporazumu 1947., i poprimio uznemirujuće oblike etničkog čišćenja”, što su tvrdnje veoma bliske onima iz fašističke propagande 1944. godine.³³ Ova varljiva “zajednička povijest” često se poziva na apstraktnu čovječnost i sućut te na općenita ljudska prava, uglavnom izbjegavajući imenovanje žrtava i počinitelja te istragu počinjenih zločina. Njezina retorika “pomirenja” podsjeća na Ricœurovo upozorenje o praksi amnestije kao postupku koji često ovlašćuje nedopustive oblike nekažnjivosti.³⁴

Problem društvene svijesti, savjesti i pamćenja fojbi na originalan su način u psihoanalitičkom okviru analizirali ovdje spomenuti autori.³⁵ Paolo Fonda podsjeća na to da optuživanje “drugoga” za njegovu krvoločnu narav pripada paranoidno-shizoidnoj fazi koja je prikladna za rat, a ne za mir, te da bi proces koji i individualni i kolektivni subjekt moraju proći u vremenu mira trebao stremiti uspostavljanju krhke ravnoteže između svijesti o vlastitim zlodjelima i iluzije o “dobrom sebi”.³⁶ U tom je procesu moguće da neke teme budu preteške za obradu; njih se može odvojiti (ne i potisnuti) te pospremiti nekamo gdje će sačekati vrijeme pogodno za njihovo ponovno otvaranje. Ta su spremišta mjesta koja nam, poput groblja, omogućavaju da dalje živimo normalan život; ona su također mjesta na kojima se može dogoditi istinski susret među zavađenim stranama.³⁷

U Trstu postoje mnoga mjesta koja čuvaju pamćenje egzodusa. U idućim ćemo poglavljima prikazati neka od njih te pokušati odgovoriti na pitanje zašto ni jedno od njih nije uspjelo izliječiti traumu egzodusa.

Muzej

Muzej istarske, riječke i dalmatinske civilizacije (dalje: Muzej istarske civilizacije) otvoren je 2015. s novim muzejskim postavom. U reprezentativnoj zgradi na četiri razine prizemlje je namijenjeno privremenim izložbama i muzejskoj trgovini, na prvom su katu knjižnica, multimedijски centar i arhiv, a stalni je postav smješten na drugom i trećem katu. Postav započinje dokumentarnim filmom koji prikazuje Istru kao zemlju triju boja – zelene, bijele i crvene – povezanih s pejzažom i vrstama tla. Premda se opis temelji na stanovitim geološkim i vegetacijskim karakteristikama, on eksplicitnim simbolizmom

³³ Usp. npr. članak “Solenne commemorazione delle vittime del comunismo partigiano” [Svečana komemoracija žrtava partizanskoga komunizma], *Corriere della Sera* (Milano), 20. 1. 1944.

³⁴ Paul Ricœur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli* (Paris: Seuil, 2000), 585.

³⁵ Accati, Cogoy, *Das Unheimliche*.

³⁶ Paranoidno-shizoidni i depresivni položaj kao faze u djetetovu razvoju definirala je Melanie Klein, a Fonda ih primjenjuje na kolektivnu psihologiju ratnoga i poslijeratnoga stanja u Trstu. Paolo Fonda, “Das Unheimliche als inneres Fremdes”, u: Accati, Cogoy, *Das Unheimliche*, 105-139.

³⁷ *Isto*.

aludira na talijansku zastavu. Posjetitelj je tako uveden u povijesnu naraciju o Istarskom poluotoku koja se, od prethistorijskoga vremena do suvremenosti, oslanja na odabrane karakteristike koje ju vezuju za Rim, Veneciju i uopće za osjećaj pripadnosti Italiji. Muzejski postav ima znanstvene intencije, vidljive u kronološkim tablicama i didaskalijama uz izložene predmete, no fokus je njegove naracije na kontinuitetu onoga što smo ovdje već nazvali “talijanskošću”, odnosno esencijalnim i ekskluzivnim talijanskim identitetom toga teritorija. Povijesne karte i golema reprodukcija Istarskoga poluotoka postavljena iznad posjetiteljeve glave naglašavaju talijanske toponime, s rijetkom i sporadičnom prisutnošću drugih kultura. Na panelima koji govore o dalekoj povijesti naglašen je talijanski etnički supstrat, a većina postava posvećena je izvanvremenskom i idealiziranom etnološkom prikazu koji fiksira talijanski identitet i jezik, vezane za lokalni teritorij, izbjegavajući spomen o kontaktima ili miješanju s drugima.³⁸

Na trećem katu ta konstrukcija ekskluzivno talijanskoga nasljeđa postaje još eksplicitnija. Pod naslovom *Sguardi e voci: un viaggio nella cultura istriano-fiumano-dalmata* (“Pogledi i glasovi: putovanje istarsko-riječko-dalmatinskom civilizacijom”) kriterij postava privremeno postaje samo geografski, s putopisnom namjerom, kako je objašnjeno na ulazu u te prostorije: “Putovanje počinje u davnom dobu i staje na Drugom svjetskom ratu, u namjeri da prikažemo – kao u zaustavljenoj slici – svijet koji su ezuli morali napustiti i koji vjerojatno čuvaju u svojem pamćenju.” Pozivanje na putopis kao književni oblik znakovito je, budući da su se upravo njime služili zapadni putnici u Istru i Dalmaciju u vrijeme prosvjetiteljstva, kada su oblikovane prve orijentalističke ideje o istočnoj obali.³⁹ Zanimljivo je primijetiti i pozornost koja je u ovom odjeljku posvećena arheološkim istraživanjima polihistora s kraja XVIII. do kraja XIX. stoljeća u potrazi za tragovima rimskoga nasljeđa duboko zakopanog u istarskom i dalmatinskom tlu.

Većina dokumentarne građe, uključujući izvore iz vremena fašizma, nije postavljena problemski niti protumačena u kontekstu vremena u kojem je nastala. Na drugom su katu izvaci iz umjetničkih djela i biografije slavnih личности postavljeni bez ikakve narativne logike. Pjesme, skulpture, umjetničke slike, odlomci književnih, glazbenih i znanstvenih djela, uspomene i memorabilije izloženi su nasumce kao konglomerat dekontekstualizirane “talijanskosti”. U postav je uključeno i nekoliko ambijentalnih rekonstrukcija, poput učionice u čijim su klupama/vitrinama bilježnice iz austrijskoga doba (kod kojih se ističe disciplina i didaktička strogost), one iz vremena fašizma s modernijim didaktičkim pristupima, ali i temama režimske propagande kao što su kult Mussolinija, opća

³⁸ O pojmu etničkoga identiteta vidi: Jean-Loup Amselle, *Branchements. Anthropologie de l'universalité des cultures* (Paris: Flammarion, 2001); Ugo Fabietti, *L'identità etnica* (Roma: Carocci, 2002); Arjun Appadurai, *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996).

³⁹ Larry Wolff, *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the age of Enlightenment* (Stanford: Stanford University Press, 2001), 8-9.

militarizacija i osvajački rat u Etiopiji, te knjige i bilježnice koje je u talijanske škole u Istri nakon rata uveo jugoslavenski režim, u vezi s kojima didaskalije upozoravaju na “klimu represije i izrazite napetosti” (koja bi trebala biti vidljiva na primjeru pučkoškolskih računskih operacija, koje su u knjizi u dinarima, a u bilježnici u lirama).

Dvije prostrane sale posvećene su prikazu ruralne kulture, s mnoštvom toposa bukolitičke i strukturalne nostalgije kakvu su opisali Clifford i Herzfeld.⁴⁰ Tipični seljački predmeti i tradicionalno poljoprivredno oruđe rasuti su po crvenoj zemlji: volovska zaprega, brusilice, kola i bačve stvaraju sliku iskonske i daleke civilizacije. Na velikoj crno-bijeloj fotografiji u pozadini malo selo iz davnoga doba, i ženska figura koja usamljeno korača seoskim putom, ostavlja melankoličan dojam izgubljenosti u vremenu.

Nakon niza šarolikih sala posjetitelj dolazi do nervnoga središta Muzeja: posve zamračene sobe zacrtnjenih prozora, posvećene nasilju nad talijanskim stanovništvom od 1943. do 1945. godine. Radi se o oštrom prijelazu iz bezvremenoga u povijesno stanje, kojem prethodi krajnje sažet podsjetnik na dva svjetska rata u kojem je znakovito preskočeno razdoblje između njih (paneli nose naslove “Istra u Velikom ratu” te odmah za njim “Rat i katastrofa – ekspanzija i kolaps istočne granice”). Drugi svjetski rat prikazan je kao prvi povijesni događaj nakon rimskoga razdoblja koji je prekinuo dugi kontinuitet talijanske civilizacije na tim prostorima, kao da ju u međuvremenu, tisućama godina, ništa nije omelo u njezinu čistom postojanju. Razmišljajući u tradicionalnim terminima uskoga nacionalnog narativa, i potpuno zanemarujući ne tako recentne teorije o konstrukcijama kolektivnih identiteta (Benedicta Andersona, Erica Hobsbawma, Ernesta Gellnera, Anthonyja D. Smitha – da spomenemo samo neke od njih, uostalom veoma različite među sobom), ta interpretacija “katastrofe talijanskosti” istarske regije ignorira sve ostale komponente onoga što je, mnogo vjerojatnije, bila multikulturalna civilizacija. Konačni klimaks muzejskoga postava doslovno propada u rekonstrukciju ubojstava u fojbama; u uznemirujućoj i mučnoj atmosferi odjekuju glasovi svjedočenja o nasilnim smrtima u ratnom i poratnom dobu. Čitava narativna konstrukcija Muzeja metaforički tone u tom zaustavljenom traumatskom događaju, bez mogućnosti njegova nadilaženja. Poruku pojačava golema suvremena skulptura u spomen na žrtve koja propada od trećega kata do prizemlja, predočavajući ponor kraške jame i nasilni povijesni prekid koji je nemoguće prevladati. Kontrast između idilične slike ruralne Istre i jezovite mračne sobe sa svjedočenjima sugerira da izgubljena zemlja ne može preživjeti u sadašnjosti; ona je okamenjena u slici od koje nas nepovratno dijeli tragedija fojbi.

Kakvu vrstu političkoga diskursa prenosi Muzej istarske civilizacije, ustanovljen sedamdeset godina nakon traumatičnih ratnih događaja? Njegov je naglasak na talijanskoj kulturi i nasljeđu, s mnogo predmeta iz fašističkoga razdoblja i bez kritičkoga promišljanja o povijesnoj odgovornosti. Dihoto-

⁴⁰ James Clifford, *The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature and Art* (Cambridge; London: Harvard University Press, 1988); Herzfeld, *Cultural Intimacy*.

mijski prikaz između “nas” (talijanskih ezula) i “drugih” (koji postoje oduzimanjem i u odsutnosti) pojednostavnjuje i esencijalizira etničke granične identitete. Gotovo je suvišno podsjećati na to da su u pograničnom prostoru identiteti često pomiješani i međusobno isprepleteni; i nakon rata mnoge su porodice nastavile živjeti prelazeći granicu, u rubnom “području između” krutih nacionalnih omeđenja.⁴¹ U tom je smislu znakovito da povijesno tumačenje u Muzeju završava s raspadom Jugoslavije 1991., kao da “igra” zrcaljenja “nas” i “drugih” ne može postojati bez svojega jednoznačnog protivnika, ideološki definiranog neprijatelja koji hrani osjećaj čvrstoga identiteta.⁴²

U utemeljenju svakoga muzeja postoji neki politički *ratio*, potreban da bi se uveo red u povijesni nered, da bi se educirala javnost i ponudilo znanje “u kojem su stvari dane u obliku niza događaja što stoje u međusobnoj vezi i razvoju”.⁴³ Coombes, Clifford i Bennett⁴⁴ opisali su tijesni reciprocitet između muzeja i oblikovanja nacionalnih identiteta te njihov zajednički zadatak odabiranja i čuvanja uspomena radi stvaranja zamišljene zajednice.⁴⁵ No u ovom se slučaju radi o povijesnom i etničkom muzeju ustanovljenom 2015., posvećenom manjini čiji su današnji predstavnici rođeni nakon Drugoga svjetskog rata i čija je zajednica raseljena prije sedamdeset godina. U Muzeju je eksplicitna namjera da se sačuva specifičan, izdvojen osjećaj njihove pripadnosti skupini Talijana podrijetlom iz Istre i Dalmacije, premda ezuli žive u Italiji već više od pola stoljeća. Postojanje te zajednice vezano je za materinji talijanski jezik i za traumatski događaj fojbi kao svoj utemeljujući čin.

Marc Augé objasnio je razliku između *zaborava* kao napuštanja dijelova prošlosti prepuštenih pamćenju i *potiskivanja* kao brisanja traumatskih događaja koji mogu ugroziti identitet.⁴⁶ U ovom je muzeju teško ustanoviti radi li se o činu pamćenja koji obnavlja prošlost ili o, zapravo, traumatskom pamćenju koje propada u dubinu potisnutog.

Nije jednostavno pronaći način upravljanja pamćenjem kojim bi se podzemna trauma iznijela na danje svjetlo; njezini tragovi hrane mikrofiziku nasilja u kojoj su žrtve i dalje pasivni objekti kojima manipulira politička propaganda, zarobljeni u traumatskoj prošlosti.⁴⁷ Konstrukcija neke vrste “zamišljene” Istre

⁴¹ Homi K. Bhabha, *The Location of Culture* (London; New York: Routledge, 1994); Marta Verginella, *Il confine degli altri* (Roma: Donzelli, 2008).

⁴² Francesco Remotti, *Contro l'identità* (Bari: Laterza, 1996); Michael Taussig, *Mimesis and Alterity. A Particular History of the Senses* (New York; Oxon: Routledge, 1993).

⁴³ Michel Foucault, *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences* (London: Tavistock, 1970), 262.

⁴⁴ Annie E. Coombes, “Museums and the Formation of National and Cultural Identities”, u: *Museum Studies: An Anthology of Contexts*, ur. Bettina Messias Carbonell (Malden; Oxford: Blackwell Publishing, 2012), 260-272; Clifford, *The Predicament*; Tony Bennett, *The Birth of the Museum. History, Theory, Politics* (Oxon; New York: Routledge, 1995).

⁴⁵ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London; New York: Verso, 1991).

⁴⁶ Marc Augé, *Le forme dell'oblio. Dimenticare per vivere* (Milano: Il Saggiatore, 2000).

⁴⁷ Ballinger, *History*, 26-27.

u ovom muzeju dovodi do zamrzavanja pamćenja i izgradnje identiteta na osjećaju pripadanja nečemu izgubljenom i praznom, poput izbjegličkoga života u kampovima kako ga je opisala Malkki.⁴⁸ Paradoksalno, čvrsta veza među prognanicima koji dijele taj osjećaj i njezina ekskluzivnost i neupitnost dolaze upravo od povijesne činjenice da je njihov identitet utemeljen na bezdomstvu kao utemeljujućem činu.⁴⁹ Svi procesi identiteta i međusobnoga povezivanja slaviti će i ustrajno obnavljati traumu i odsutnost. Muzeje uopće smatramo “društvenom tehnologijom i institucijom javne kulture” u kojoj se pregovara o različitim značenjima i (pri)povijestima zajednica koje traže legitimitet.⁵⁰ Zajednička povijest i njezina suprotnost, kulturna amnezija, dijele arenu u kojoj se odabirom materijalnih i kulturnih dobara za muzejski postav bore različita čitanja prošlosti. Politika pamćenja kakvu nalazimo u Muzeju istarske civilizacije oslanja se na događaje koji miješaju kolektivnu povijest, individualne biografije i “društveni život stvari”.⁵¹

Skladište broj 18

Kao što je spomenuto, u Skladištu br. 18 u tršćanskoj staroj luci čuva se pokretna imovina koju su ezuli privremeno ostavili pri dolasku u Trst. Radi se o namještaju, slikama, fotografijama, posuđu, knjigama, osobnim predmetima, oruđu za rad i tome slično. Osobito su upečatljive stolice, obične kuhinjske drvene stolice nagomilane jedna na drugu – taj je prizor postao jednim od ključnih simbola vizualne reprezentacije egzodusa. Skladište je tek odnedavna djelomično preuređeno u improviziranu izložbu koju je moguće posjetiti; ono je stoga neka vrsta autentičnoga mjesta i muzeja u isto vrijeme.⁵² U napuštenoj luci nije dopušteno kretanje bez posebne pratnje i dopuštenja, pa tako ni u ezulsko skladište nije moguće ući bez vodstva predstavnika njihova udruženja i prethodne identifikacije posjetitelja. Tršćanska je stara luka “izuzetni” prostor sa sigurnosnim mjerama koje podsjećaju na one koje se primjenjuju u suvremenim izbjegličkim kampovima.⁵³

⁴⁸ Malkki, “Refugees”.

⁴⁹ Stefano Pontiggia, *Storie nascoste. Antropologia e memoria dell'esodo istriano a Trieste* (Roma: Aracne, 2013).

⁵⁰ Ivan Karp et al., ur., *Museum Frictions. Public Cultures/Global Transformations* (Durham; London: Duke University Press, 2006), 2, 11.

⁵¹ Arjun Appadurai, ur., *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).

⁵² Na sličan je način odnedavna otvoren za posjetitelje i bivši ezulski kamp u starim kućama u mjestu Padriciano u blizini Trsta.

⁵³ Usporedba istarskih ezula s današnjim izbjeglicama izazvala je oštru raspravu u veljači 2016., kada ju je povjesničar Roberto Spazzali u jednom intervjuu povodom Dana sjećanja odlučno odbacio (“Gli istriani difendevano la patria. I migranti invece sono codardi” [Istrani su branili svoju domovinu. Za razliku od njih, migranti su kukavice], *Il Giornale /Milano/*, 3. 2. 2016.). Spazzalijeva izjava odražava nakanu da se egzodus prikaže isključivo kao čin obrane nacionalne časti. On naime dodaje da su ezuli bili prisiljeni na odlazak jer “nisu bili dovedeni u priliku da obrane vlastitu zemlju”; nova im je talijanska država uskratila oružanu potporu u

Vodiči po Skladištu obično su sam direktor Regionalnoga instituta za istarsko-riječko-dalmatinsku kulturu i svjedoci-ezuli koji pripovijedaju o ključnim i najdramatičnijim etapama egzodusa. Repetitivne sekvence istih ili sličnih napuštenih osobnih predmeta dojmive su i sugeriraju osjećaj gubitka, traumatskoga prekida normalnoga života, crne rupe u vremenu u koju su utonule brojne obitelji. No serijsko ponavljanje istih predmeta budi i asocijaciju na holokaust i fotografije hrpa kose, cipela, naočala, proteza otetih logorašima u Auschwitzu.⁵⁴ Pripovijesti svjedoka naglašavaju temu života prekinutog bijegom; egzil tako postaje utemeljujući događaj kolektivnoga pamćenja i osjećaja međusobne vezanosti kroz povijesni gubitak.⁵⁵ Čini se da je identitet istarskih ezula utemeljen na manjku, na zamišljenoj davnoj domovini na kojoj se gradi kultura preživjelih koju suvremeni život mimoilazi.⁵⁶ I Skladište br. 18 i Muzej istarske civilizacije predstavljaju simboličnu smrt (“katastrofu”) koja se podudara s prisilnom migracijom i egzilom. Za tu zajednicu raseljenih ljudi pamćenje postaje temelj društvenoga identiteta koji hrani “kulturu preživjelih”⁵⁷. Trst kao dislocirano mjesto stanovanja tako postaje pozornicom “prošlosti koja ne prolazi”, a prošlost postaje ključnom za življenje u sadašnjosti i budućnosti.⁵⁸ Ako je vrijeme izvan svojega tijeka, ni mjesto podrijetla više nije jednostavno omeđeno⁵⁹; ovaj povijesni egzodus pokazuje višak čovječanstva koji se preljeva preko nacionalnih granica i koji ne može naći mjesto na kojem bi naseljavanje bilo moguće.⁶⁰ Stvarne žrtve fojbi tako su iskorištene za konstrukciju zamišljene zajednice; nasilje je jedini put kojim nacionalizam uspijeva nametnuti ideal etničke homogenosti u heterogenom multietničkom krajoliku.⁶¹

eventualnoj pobuni protiv Jugoslavije zbog utjecaja koji je u Italiji imala Komunistička partija. – Postoji nekoliko koincidencija vezanih za mjesta pamćenja, gradske lokalitete i povijest migracija: izbjeglice s Bliskoga i Dalekoga istoka koji su tijekom 2016. stizali u Trst balkanskom rutom smještali su se, među ostalim, i u Silos, napušteno skladište koje je nekoć bilo izbjeglički kamp za ezule; jedan od izbjegličkih kampova u poslijeratnom Trstu bila je i Rižarna, bivši njemački koncentracijski logor.

⁵⁴ Za kritičko čitanje reprezentacije nasilja vidi: Susan Sontag, *Regarding the Pain of the Others* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2003) i Taussig, *Mimesis*. Povjesničar Giovanni Miccoli definirao je usporedbu između fojbi i holokausta “aberantnom”: Giovanni Miccoli, “Risiera e foibe: un accostamento aberrante”, *Bollettino dell’IRSML FVG* 4 (1976), br. 1: 1-4.

⁵⁵ Malkki, “Refugees”.

⁵⁶ Macdonald, *Memorylands*.

⁵⁷ Pamela Ballinger, “The Culture of Survivors. Post-Traumatic Stress Disorder and Traumatic Memory”, *History and Memory* 10 (1998), br. 1: 99-132.

⁵⁸ Pontiggia, *Storie*, 15, 25.

⁵⁹ Lisa Yoneyama, *Hiroshima Traces: Time, Space, and the Dialectics of Memory* (Berkeley: University of California Press, 1999).

⁶⁰ Michel Agier, *Aux bords du monde, les refugies* (Paris: Flammarion, 2002).

⁶¹ Arjun Appadurai, *The Future as Cultural Fact. Essays on the Global Condition* (London; New York: Verso, 2013).

Kazališna predstava

Talijanski popularni pjevač Simone Cristicchi 2013. napisao je i na scenu postavio mjuzikl o temi egzodusa.⁶² Za egzodus je doznao gotovo slučajno, iz knjige novinara Jana Bernasa, popularne publikacije u kojoj su sakupljena sjećanja ezula i Talijana koji su ostali u Istri, s posve amaterskim uvodom o povijesti Istre.⁶³ Bernasova je knjiga tipičan proizvod ovdje spomenutog zajedničkog *talijanskog* pamćenja, u kojem i ljevica i desnica podupiru jaku nacionalnu orijentaciju, poistovjećujući komuniste sa “Slavenima” te tumačeći egzodus kao etničko čišćenje. Autor te publikacije bio je i suradnik na tekstu predstave. Mjuzikl je režirao znani redatelj Antonio Calenda, a postavljen je u najvećem tršćanskom gradskom kazalištu, Politeama Rossetti. Igran je s velikim uspjehom dvije sezone, a gostovao je i u drugim kazalištima u Istri, Rijeci (u Hrvatskom narodnom kazalištu “Ivan Zajc”), sjevernoj Italiji i pred istarskim ezulima u Sjedinjenim Američkim Državama.

Početna intencija umjetnika koji su radili na predstavi bila je ona “društvenoga kazališta” (engl. *community theatre*), koje bi konačno razriješilo problem nepomirljivih pamćenja različitih nacionalnih zajednica u Trstu. Autori su inzistirali na svojem društvenom angažmanu i želji da odgoje publiku, da ju “poduče kako se pamti, bez pristranosti, bez ideoloških predrasuda”.⁶⁴ Cilj im je, prilično ambiciozno, bilo “pomirenje zavađenih strana”.⁶⁵ Cristicchi je nadahnuće za predstavu pronašao u obilasku Skladišta br. 18, koje opisuje kao “groblje predmeta”, otvorenu grobnicu (koja podsjeća na fojbe), odnosno neprorađenu traumu. U popratnoj knjižici predstave često se spominje usporedba s gomilama napuštenih osobnih predmeta u Auschwitzu, uz citiranje Prima Levija, kao i usporedba s jednim od prethodnih Cristicchijevih projekata, koji je bio posvećen oduzetoj imovini pacijenata u staroj bolnici za mentalno oboljele.⁶⁶ Logoraši, mentalni bolesnici i izbjeglice tako su ujedinjeni u zajednič-

⁶² Cristicchijev mjuzikl nije prvi proizvod popularne kulture o toj temi. U veljači 2005., kada se talijanski državni praznik obilježavao prvi put, nacionalna televizija RAI emitirala je film *Srce u bunaru (Il cuore nel pozzo)*, koji je imao golemu gledanost. Film je ponudio krajnje pristranu interpretaciju fojbi i egzodusa, dovodeći ih u neposrednu vezu s holokaustom. Za pomnu analizu filma vidi: Verginella, “Geschichte und Gedächtnis”, 40-50. Dok pišemo ovaj članak, u završnoj je fazi produkcija još jednoga filma o egzodusu, pod nazivom *Rosso Istria*, redateljica Maximiliana Hernanda Bruna, s Geraldine Chaplin. Film je predstavljen na Venecijanskom filmskom festivalu u rujnu 2016., a govori o tragičnoj sudbini silovane i ubijene djevojke Norme Cossetto. Sudeći po najavama, i taj film, kao i *Srce u bunaru*, odlikuje militantna crno-bijela karakterizacija likova te izrazito nacionalistički prikaz događaja, za što se ponovno rabi snažno mobilizirajući motiv silovanja.

⁶³ Jan Bernas, *Ci chiamavano fascisti. Eravamo Italiani. Istriani, fiumani e dalmati: storie di esuli e rimasti* (Milano: Mursia, 2010).

⁶⁴ Jan Bernas, “Educazione alla memoria”, u: *Magazzino 18*, ur. Stefano Curti i Ilaria Lucari (Trieste: Il Rossetti, 2013), 7.

⁶⁵ Simone Cristicchi, “Il cimitero degli oggetti”, u: *Magazzino 18*, 10.

⁶⁶ *Isto*, 24. Premda Cristicchi na tom mjestu govori o mentalnim bolesnicima uopće, ovdje je prikladno spomenuti da je jedan od istraživačkih pravaca unutar izbjegličkih studija (engl. *refugee studies*) razvio prilično determinističku vezu između migracije i mentalne bolesti, izrađujući

koj sudbini: oduzete su im osobne stvari i identitet, svi su jednako izgnani iz društva te institucionalnom diskriminacijom i nasiljem smješteni na "druga" mjesta. Redatelj mjuzikla usporedio je Cristicchijev tekst s Eshilovim *Perzijancima* po sposobnosti da govori o neprijateljima bez mržnje; kao *Perzijanci*, i Cristicchijev je mjuzikl "tragedija sućuti, boli zbog poraza, nestanka jedne civilizacije".⁶⁷ Premda "nestanak civilizacije" podsjeća na spomenuti topos talijanske civilizacije koju su razorili barbari s istoka, izričita namjera umjetnika bila je podići tu bol do razine ritualne sućuti ("liturgija milosti"), konačnoga pomirenja i sublimne katarze. Calendino tumačenje glavne ideje predstave doseže vrhunac u usporedbi ezula, koji vuku svoju imovinu prema novoj zemlji, s kraljem Edipom, koji je također, slijep i poražen od sudbine, vukao svoje stvari prema Tebi. Za Calendu, slika koja metaforički najbolje prenosi ideju njihove predstave upravo je "kralj Edip koji napušta Istru".⁶⁸ Namjera autora predstave bila je, dakle, podići povijesni događaj na razinu klasične, arhetipske tragedije, odnosno neizbježne sudbine.

Uistinu, prilikom svih izvedbi predstava je budila snažne emocije. Prema Cristicchijevu dramskom predlošku, ona počinje pripoviješću komičnoga lika, prosječnoga arhivara (igra ga Cristicchi) koji iz Rima dolazi u Trst, u Skladište br. 18, sa zadatkom da napravi registar nagomilanih predmeta o čijoj prošlosti ništa ne zna. No u Skladištu sreće imaginarnoga "Duha kućanskog namještaja", koji ga postupno uvodi u povijest ostavljenih stvari. Njihovi se dijalozi izmjenjuju s pjesmama koje pjeva Cristicchi uz pratnju dječjega zbora. Namjera držanja stanovite ekvidistance u prikazivanju povijesti vidljiva je po uključivanju kratke epizode posvećene fašističkom nasilju svjedočenjem slovenske djevojčice internirane na Rabu. Ipak, tekst predstave sadržava sve povijesne netočnosti i pristranost svojega izvora (Bernasove knjige) te prikazuje "istarski egzodus" kao uništenje talijanske civilizacije na čisto talijanskoj istočnoj obali Jadrana.⁶⁹ Tvrdi se da je na istočnoj obali "i kamenje govorilo talijanski", mučenici irendentizma veličaju se uz veliki patos, a oslobođenje od njemačkoga okupatora prikazano je kao okupacija od jugoslavenske vojske. U takvu kontekstu slovenska djevojčica koja svjedoči o fašističkom logoru djeluje tek kao uljez, sporedni lik koji krade pozornicu glavnim žrtvama, odnosno mali ustupak učinjen političkoj korektnosti.

Posebno je vrijedna spomena jedna od pjesama koje pjeva dječji zbor, pod naslovom "U rupu" (*Dentro la buca*), koja govori o partizanskom nasilju i foj-

"psihologizirajuće obrasce znanja" i "suptilno jačajući tendencije depolitizacije i dehistorizacije" funkcionalističkoga modela utemeljenog na oštrm kontrastu između pretpostavljenoga stabilnog identiteta sjedilačkoga društva i neprirodne iskorijenjenosti raseljenosti (Malkki, "Refugees", 508-510). Da su psihijatrijski aspekti ezulskoga iskustva ipak zanimljivo istraživačko područje, pokazala je Gloria Nemeč u spomenutom radu.

⁶⁷ Erica Culiati, "Riflessioni su *Magazzino 18*: intervista ad Antonio Calenda", u: *Magazzino 18*, 14.

⁶⁸ *Isto*, 15.

⁶⁹ Za oštru kritiku povijesnih netočnosti predstave vidi zbornik *Da Sanremo alle foibe. Spunti di riflessione storica e culturale sullo spettacolo Magazzino 18* (Udine: Kappa Vu, 2014).

bama. Svako dijete u zboru ima dugi štap kojim udara ritam pjesme. Glazba je brza i lako pamtljiva, dječji glasovi ugodni i radosni. No tekst pjesme govori u ime ubijenih ("naša lica prljava od blata, naša tijela modra i bijela, bez križa, bez molitve, ovdje nema spasa, tek udarac u zatiljak"). Prizor je uznemirujući i dobro sažima nelagodu koja proizlazi iz čitave predstave. Čistoća dječjih glasova, nevinost apsolutnih, paradigmatičkih žrtava (ezula, kao logoraša u Auschwitzu ili mentalnih bolesnika) te plemenita nakana da se sukob podigne na razinu patosa i praštanja naizgled su izgnale povijest sa scene, no ona se silom vratila na pozornicu simboličkim prikazom stvarnoga, lokalnoga i specifičnoga nasilja. Ono što je prikazano na toj pozornici nije povijest kakvu pripovijedaju povjesničari (uključujući onu koju pokušavaju ispričati likovi između pjesama), nego povijest u Freudovu smislu kao slijed prerušenih događaja koji su toliko nepodnošljivi da ih se ne može pamtit. Etnopsihijatrija je posljednjih godina često podsjećala na važnost razumijevanja lokalnih specifičnosti političkoga nasilja za uspješno liječenje traume.⁷⁰ Univerzalni pristupi posttraumatskom stresnom poremećaju, primjena traumatskoga diskursa i inzistiranje na narativnoj terapiji lako mogu promašiti cilj ako ih ne prati pomno čitanje povijesti. Roberto Beneduce navodi upravo primjer Edipa kao neučinkovitoga obrasca kojim se uvijek na isti način tumače mnoge i različite povijesne traume.⁷¹ Psihoanalitička terapija možda nalikuje na kazališnu scenu,⁷² no na toj pozornici važnu ulogu igra i politika, a ne samo traumatsko pamćenje. Želi li biti uspješan, proces izlječenja ne smije se usredotočiti samo na individualno, izolirano pamćenje gubitka; on mora biti i politički te uključiti sve društvene čimbenike i događaje. Ako ju se ignorira, povijest nasilja može upasti na pozornicu u *uznemirujućem* obliku – u liku nečega poznatog i bliskog što se pokazuje kao jezivo – upravo kao što se to događa u Cisticchijevu mjuziklu.

Mnogo je potisnute prošlosti u naraciji o ekskluzivno talijanskom identitetu Istre, Rijeke i Dalmacije, osobito kada se ona pojavljuje u općenito pijetiističkom ruhu. Miješano ili fluidno podrijetlo kao i identiteti različiti od onih kakve propisuje službena nacionalna povijest u sadašnjosti mogu nastaviti život u obliku simptoma.⁷³ Općeljudska sućut koju promiču autori ove predstave može, paradoksalno, biti nešto upravo suprotno od njihovih dobrih nakana – prepreka stvarnom suočavanju s prošlošću. Kada se povijesne teme prevedu u apstraktna moralna pitanja, povijest biva zamučena te postaje nemoguće ostvariti ideju građanstva utemeljenog na sekularnim vrijednostima.⁷⁴ "Su-

⁷⁰ Za vezu između psihoanalize i (potisnute) povijesti vidi: Roberto Beneduce, *Archeologie del trauma. Un'antropologia del sottosuolo* (Bari: Laterza, 2010), 87-110. Za domaće/strano i uznemirujuće (njem. *Unheimliche*) u pamćenju fojbi vidi: Accati, Cogoy, *Das Unheimliche*.

⁷¹ Beneduce, *Archeologie*, 99.

⁷² Isto, 109.

⁷³ Taj je mehanizam objasnio Freud u svojoj provokativnoj analizi podrijetla Židova, kako podsjeća Beneduce, *Archeologie*, 93.

⁷⁴ Giovanni Leghissa, "Die Grenze als Metapher – Notizen zur italienischen Identität aus Postkolonialer Perspektive", u: Accati, Cogoy, *Das Unheimliche*, 141-178.

ćut *automatski* pripisuje sve žrtve dominantnoj kulturi.”⁷⁵ Autori tršćanskoga mjuzikla pokušali su izliječiti razjedinjeno tršćansko stanovništvo prikazavši “istarski egzodus” kao antičku tragediju sličnu *Kralju Edipu*. No u isto su vrijeme, baš kao i Muzej istarske civilizacije i Skladište br. 18, tu tragediju utemeljili upravo na onoj definiciji identiteta iz koje je trauma i nastala.

Čini se, dakle, da znatnu proizvodnju historiografske literature, publicistike, muzejskih postava, umjetničkih djela i komemorativnih praksi u zadnjih tridesetak godina o temi egzodusa ne prati jednako osviješten rad na zajedničkom okviru pamćenja koji bi traumama pojedinaca i zajednica dao odgovarajuće mjesto u širem povijesnom kontekstu, a nacionalnim zajednicama minimum zajedničke naracije utemeljene na transnacionalnoj perspektivi.⁷⁶

Literatura

Accati, Luisa. “Opfer und Täter zwischen Gerechtigkeit und Straflosigkeit”. U: *Das Unheimliche in der Geschichte. Die Foibe. Beiträge zur Psychopathologie historischer Rezeption*, uredile Luisa Accati i Renate Cogoy, 213-248. Berlin: Trafo, 2007.

Accati, Luisa; Renate Cogoy, ur. *Das Unheimliche in der Geschichte. Die Foibe. Beiträge zur Psychopathologie historischer Rezeption*. Berlin: Trafo, 2007.

Agier, Michel. *Aux bords du monde, les refugies*. Paris: Flammarion, 2002.

Amselle, Jean-Loup. *Branchements. Anthropologie de l'universalité des cultures*. Paris: Flammarion, 2001.

Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London; New York: Verso, 1991.

Appadurai, Arjun. *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.

Appadurai, Arjun. *The Future as Cultural Fact. Essays on the Global Condition*. London; New York: Verso, 2013.

Appadurai, Arjun, ur. *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Asman, Alaida. *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Prevela Drinka Gojković. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.

Audenino, Patrizia. *La casa perduta: la memoria dei profughi nell'Europa del Novecento*. Roma: Carocci, 2015.

⁷⁵ Luisa Accati, “Opfer und Täter zwischen Gerechtigkeit und Straflosigkeit”, u: Accati, Cogoy, *Das Unheimliche*, 217.

⁷⁶ Kako to na njemačkom primjeru pokazuje Aleida Assmann, heterogenost individualnih pamćenja i njihovo pravo na javni prostor demokratska su nužnost, no u isto vrijeme na razini kolektivnoga pamćenja, preko institucionalnih kanala i transgeneracijskoga prijenosa kao što su obrazovanje, muzeji i sl., mora postojati zajednički okvir koji među raznovrsnim pamćenjima uspostavlja hijerarhiju (Asman, *Duga senka*, 261). Za transnacionalnu perspektivu u povijesnom istraživanju vidi: Verginella, “Zgodovinjene slovensko-italijanske meje”.

Augé, Marc. *Le forme dell'oblio. Dimenticare per vivere*. Milano: Il Saggiatore, 2000.

Ballinger, Pamela. *History in exile. Memory and Identity at the Borders of the Balkans*. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2003.

Ballinger, Pamela. "The Culture of Survivors. Post-Traumatic Stress Disorder and Traumatic Memory". *History and Memory* 10 (1998), br. 1: 99-132.

Beneduce, Roberto. *Archeologie del trauma. Un'antropologia del sottosuolo*. Bari: Laterza, 2010.

Bennett, Tony. *The Birth of the Museum. History, Theory, Politics*. Oxon; New York: Routledge, 1995.

Bernas, Jan. *Ci chiamavano fascisti. Eravamo Italiani. Istriani, fiumani e dalmati: storie di esuli e rimasti*. Milano: Mursia, 2010.

Bernas, Jan. "L'educazione alla memoria". U: *Magazzino 18*, uredili Stefano Curti i Ilaria Lucari, 7-8. Trieste: Il Rossetti, 2013.

Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. London; New York: Routledge, 1994.

Boym, Svetlana. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books, 2001.

Capogreco, Carlo Spartaco. *I campi del Duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940-1943)*. Torino: Einaudi, 2004.

Cattaruzza, Marina. "Lesodo istriano: questioni interpretative". U: *Esodi. Trasferimenti forzati di popolazioni nel Novecento europeo*, uredili Marina Cattaruzza, Marco Dogo i Raoul Pupo, 209-236. Napoli: ESI-IRCI, 2000.

Cattaruzza, Marina; Dogo, Marco; Pupo, Raoul, ur. *Esodi. Trasferimenti forzati di popolazioni nel Novecento europeo*. Napoli: ESI-IRCI, 2000.

Clifford, James. *The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature and Art*. Cambridge; London: Harvard University Press, 1988.

Collotti, Enzo. "Sul razzismo antislavico". U: *Nel nome della razza. Il razzismo nella storia d'Italia 1870-1945*, uredio Alberto Burgio, 33-61. Bologna: Il Mulino, 1999.

Colummi, Cristiana; Ferrari, Lilliana; Nassisi, Gianna; Trani, Giorgio. *Storia di un esodo. Istria 1945-1956*. Trieste: IRSML FVG, 1980.

Connerton, Paul. *Kako se društva sjećaju*. Preveo Zdravko Židovec. Zagreb: Antibarbarus, 2004.

Coombes, Annie E. "Museums and the Formation of National and Cultural Identities". U: *Museum Studies: An Anthology of Contexts*, uredila Bettina Messias Carbonell, 260-272. Malden; Oxford: Blackwell Publishing, 2012.

Cristicchi, Simone. "Il cimitero degli oggetti". U: *Magazzino 18*, uredili Stefano Curti i Ilaria Lucari, 9-10. Trieste: Il Rossetti, 2013.

Culiat, Erica. "Riflessioni su *Magazzino 18*: intervista ad Antonio Calenda". U: *Magazzino 18*, uredili Stefano Curti i Ilaria Lucari, 13-15. Trieste: Il Rossetti, 2013.

Da Sanremo alle foibe. Spunti di riflessione storica e culturale sullo spettacolo Magazzino 18. Udine: Kappa Vu, 2014.

Di Sante, Costantino, ur. *Italiani senza onore. I crimini in Jugoslavia e i processi negati (1941-1951)*. Verona: Ombrecorte, 2005.

Dota, Franko. *Zaraćeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi o stradanjju i iseljavanju Talijana Istre*. Zagreb: Srednja Europa, 2010.

Fabietti, Ugo. *L'identità etnica*. Roma: Carocci, 2002.

Fonda, Paolo. "Das Unheimliche als inneres Fremdes". U: *Das Unheimliche in der Geschichte. Die Foibe. Beiträge zur Psychopathologie historischer Rezeption*, uredile Luisa Accati i Renate Cogoy, 105-139. Berlin: Trafo, 2007.

Foucault, Michel. *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. London: Tavistock, 1970.

Franzinetti, Guido. "The Rediscovery of the Istrian Foibe". *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas* (2006), br. 8: 85-98.

"Gli istriani difendevano la patria. I migranti invece sono codardi". *Il Giornale* (Milano), 3. 2. 2016.

Herzfeld, Michael. *Cultural Intimacy. Social Poetics in the Nation State*. Oxford: Routledge, 1997.

Judson, Pieter M. *Guardians of the Nation. Activists on the language frontiers of Imperial Austria*. Cambridge; London: Harvard University Press, 2006.

Karakaš Obradov, Marica. *Novi mozaici nacija u "novim poredcima"*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.

Karp, Ivan; Kratz, Corinne A.; Szwaja, Lynn; Ybarra-Frausto, Tomas, ur. *Museum Frictions. Public Cultures/Global Transformations*. Durham; London: Duke University Press, 2006.

Leghissa, Giovanni. "Die Grenze als Metapher – Notizen zur italienischen Identität aus Postkolonialer Perspektive". U: *Das Unheimliche in der Geschichte. Die Foibe. Beiträge zur Psychopathologie historischer Rezeption*, uredile Luisa Accati i Renate Cogoy, 141-178. Berlin: Trafo, 2007.

Lengel-Krizman, Narcisa. "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)". *Povijesni prilozi 2* (1983), br. 1: 247-283.

Lowenthal, David. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Macdonald, Sharon. *Memorylands. Heritage and Identity in Europe Today*. London; New York: Routledge, 2013.

Malkki, Lisa H. "Refugees and Exile: From 'Refugee Studies' to the National Order of Things". *Annual Review of Anthropology* (1995), br. 24: 495-523.

Manin, Marino, ur. *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata 1918. – 1943*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001.

Marfleet, Philip. “Displacements of Memory”. *Refuge* 32 (2016), br. 1: 7-17.

Miccoli, Giovanni. “Risiera e foibe: un accostamento aberrante”. *Bollettino dell'IRSML FVG* 4 (1976), br. 1: 1-4.

Nemec, Gloria. *Dopo venuti a Trieste: storie di esuli giuliano-dalmati attraverso un manicomio di confine 1945-1970*. Trieste: Alphabeta Verlag, 2015.

Nemec, Gloria. *Un paese perfetto. Storia e memoria di una comunità in esilio: Grisignana d'Istria 1930-1960*. Trieste; Gorizia: IRCI; LEG edizioni, 1998.

Pirjevec, Jože. *Foibe. Una storia d'Italia*. Torino: Einaudi, 2009.

Pontiggia, Stefano. *Storie nascoste. Antropologia e memoria dell'esodo istriano a Trieste*. Roma: Aracne, 2013.

Pupo, Raoul. *Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*. Milano: Rizzoli, 2005.

Pupo, Raoul; Spazzali, Roberto. *Foibe*. Milano: Mondadori, 2003.

“Rapporti tra italiani e sloveni dal 1880 al 1956. Relazione della Commissione storico-culturale italo-slovena”. *Slovit. Sloveni in Italia* 3 (2001), br. 7-8: 9-38.

Remotti, Francesco. *Contro l'identità*. Bari: Laterza, 1996.

Ricoeur, Paul. *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris: Seuil, 2000.

“Solenne commemorazione delle vittime del comunismo partigiano”. *Corriere della Sera* (Milano), 20. 1. 1944.

Sontag, Susan. *Regarding the Pain of the Others*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2003.

Spazzali, Roberto. *Foibe. Un dibattito ancora aperto*. Gorizia: Lega nazionale, 1990.

Taussig, Michael. *Mimesis and Alterity. A Particular History of the Senses*. New York; Oxon: Routledge, 1993.

Verginella, Marta. “Antislavismo, razzismo di frontiera?”. *Aut Aut* (2011), br. 349: 30-49.

Verginella, Marta. “Geschichte und Gedächtnis. Die Foibe in der Praxis der Aushandlung der Grenzen zwischen Italien und Slowenien”. U: *Das Unheimliche in der Geschichte. Die Foibe. Beiträge zur Psychopathologie historischer Rezeption*, uredile Luisa Accati i Renate Cogoy, 25-76. Berlin: Trafo, 2007.

Verginella, Marta. *Il confine degli altri*. Roma: Donzelli, 2008.

Verginella, Marta. “Il paradigma città/campagna e la rappresentazione dualistica di uno spazio multi-etnico”. *Contemporanea* 11 (2008), br. 4: 779-792.

Verginella, Marta. “L'esodo istriano nella storiografia slovena”. U: *Eso-di. Trasferimenti forzati di popolazioni nel Novecento europeo*, uredili Marina Cattaruzza, Marco Dogo i Raoul Pupo, 269-277. Napoli: ESI-IRCI, 2000.

Verginella, Marta. "Zgodovinjene slovensko-italijanske meje in obmejne-
ga prostora". *Acta Histriae* 18 (2010), br. 1-2: 207-216.

Wolff, Larry. *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the age of
Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 2001.

Yoneyama, Lisa. *Hiroshima Traces: Time, Space, and the Dialectics of Me-
mory*. Berkeley: University of California Press, 1999.

SUMMARY

Divided memory. The Istrian Exodus in the Urban Space of Trieste

The article examines the Italian memory of the emigration wave near and after the end of World War II, when 250,000 people, almost exclusively Italians, left Istria, Rijeka, and Dalmatia. The emigration wave was named the “Istrian Exodus” or the “Julio-Dalmatian Exodus” in Italian journalism and historiography. The historical context of this event and the presumptions regarding the causes of the migration are briefly presented in the first chapter. The goal of the article, however, is neither to determine new historical facts, nor to offer new interpretations of complex and conflicting political histories, but to examine the memory of the Istrian Exodus as a collection of places in which historiography, public history, politics, and collective memory are interwoven and influence each other. The article’s approach is based on studies of memory and heritage as a dynamic process, and identity as a construct in an interethnic context. Its goal is to find the reasons why a collective memory still doesn’t exist in this border area.

During the Cold War, the Italian public wasn’t particularly interested in preserving the memory of this exodus. The first historiographical study was published only in 1980, but a multitude of works have been published from the 1990s on, from thorough historiographical research to various popular and often manipulative forms of public history. The political interpretation of the exodus that became dominant in the 1990s is influenced by Italian national consensus and an exclusively ethnically-based interpretation of the migration, where the memory of the Fascist rule and Italian occupation of Yugoslav territories and the ideological aspects of the conflict in World War II are ignored, as are the basic particularities of border areas – fluid identities and plurilinguism.

The article then presents three recently inaugurated places of memory related to the exodus in Trieste. The first subject of analysis is the Museum of the Civilisation of Istria, Fiume and Dalmatia opened in 2015, which constructs a timeless, primordial and pure “Italianity” of this region, which is shown as meeting its first clash with history during World War II and in which the trauma of the *foibe* represents an unbridgeable identificational hub. Warehouse 18 in the old port of Trieste is an interesting place combining an authentic warehouse and a museum, in which, through the serial repetition of abandoned items, the visitor is induced to spot the similarity with heaps of personal items in Nazi concentration camps. The comparison of the exodus with the Holocaust is also highlighted in the third topic analysed herein, a theatre play by Simone Cristicchi entitled *Warehouse 18* that, based on the model of “community theatre”, attempted to raise the historical conflict to a higher, pan-human level and teach the inhabitants of Trieste to remember without hatred.

However, it did this in a similar way to the Museum and the Warehouse, basing its story on ethnic exclusivity, which can hardly serve as the basis for creating a common history and overcoming historical traumas.

Key words: Istrian Exodus; Trieste; places of memory; Museum of the Civilisation of Istria, Fiume and Dalmatia; Warehouse 18 in Trieste; *foibe*; politics of fear